

Ірина Кривошея

●

ПРИСЯГИ РОСІЙСЬКИМ ЦАРЯМ XVII-XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Аналізуються присяги XVII-XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини. Розглядаються два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і термінологія.

Ключові слова: присяга, неурядова старшина, значний військовий товариш, бунчужковий товариш, значковий товариш.

Присяжні списки є дуже важливим джерелом історії Гетьманщини. До наукового вжитку запроваджено опубліковані у 2003 р. присяжні книги 1654 р. Білоцерківського і Ніжинського полків та частина присяги 1732 р. (Чернігівський полк), опублікована у 2010 р. [1]. Присяги інших полків 1654 р. вважаються втраченими, хоча відомо про існування присяги 1654 р. Кальницького полку, а значить, імовірно збереження присяг інших полків. Широкі можливості для істориків відкриває збереженість і доступність цього виду історичних джерел у Російському державному архіві давніх актів (далі РДАДА). В українських виданнях матеріали присяг малоросійських полків з фондів РДАДА на вірність царям Федору Олексійовичу 1676 р. [2], Петру Олексійовичу 1682 р. [3], царевичу Петру Петровичу 1718 р. [4] та Анні Іоанівні (1732), окрім Чернігівського полку [5], раніше не використовувалися.

Унікальним джерелом історії неурядової старшини є присяги 1676 та 1682 рр. [2, 3]. У них записане військово товариство козацьких полків, що присягало в той момент. Звісно, виключати можливість відсутності когось із товаришів, які могли виконувати різні місії, не варто. Але інших настільки повних списків неурядової старшини того періоду ми не маємо. Сам факт виокремлення інституту «військових товаришів» у присязі і їх запису у полках змінює усталені погляди науковців і робить вказані документи особливим джерелом знань про неурядову старшину.

Присяги другої половини XVII ст. істотно відрізняються як від опублікованих присяг 1654 р., так і від присяг XVIII ст. Присягою 1654 р. військово товариство не фіксується, хоча вже існує на той момент. На відміну від присяги 1654 р., де в книгу вписувалися всі козаки з покозаченою шляхтою і міщанством, які присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу у 1676 та 1682 рр., у більшості полків за козаків присягали сотники і курінні отамани, а за міщан – війти. Ще одна відмінність від 1654 р., коли духовенство відмовилося складати присягу, полягала в тому, що тепер воно присягало першим, і на це зверталась особлива увага у супровідних документах-наказах стольникам, які направлялись у Гетьманщину. В багатьох полках у 1676 р. присяжну відомість першим підписало духовенство, лише потім полковники і полкова старшина. У присягах XVIII ст. знову бачимо повні списки духовенства, старшини, козаків і міщан. Тобто присяги другої половини XVII ст. не повні, вони не дають персональних списків козаків і міщан.

Царю Федору Олексійовичу козацькі полки Гетьманщини присягали у лютому 1676 р. Сама «крестоприводная» книга 1676 р. міститься у першій частині (477 арк.) справи обсягом 789 арк., що ділиться на дві частини із самостійною нумерацією [2]. Друга частина справи не пов'язана з присягою козацьких полків.

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Першу частину «крестоприводної» книги (бл. 100 арк.) складають різноманітні накази, інструкції для тих, хто направлявся для прийняття присяги. В них детально регламентувався кожен крок стольників та їх помічників: як підійти, як і кому вклонитися, скільки разів запитати про здоров'я. Особлива увага зверталася на традиційну конструкцію-вимогу «вірної служби як за батька, царя Олексія Михайловича». Окремо надані просторі інструкції щодо перемовин з Петром Дорошенком та про спілкування царських посланців з кошовим Іваном Сірком [2, с. 68 -70, 77].

Значне місце займають поіменні присяжні списки московських стрільців з різних українських міст. Указані списки також перемежуються інструкціями [2, с.102-159]. І лише ближче до середини книги починаються козацькі присяжні відомості. Текст присяги написаний гарним професійним почерком, а під ним різними почерками йдуть підписи старшини («рукою своєю») або тих, хто за них підписався («вместо его руку свою подписал»). Почерки часто нерозбірливі, інколи підписи накладаються один на одного. Для кожного полку текст присяги повторювався повністю.

Разом з гетьманом Іваном Самойловичем (поруч записаний його син Семен) і генеральною старшиною (обозний Петро Забіла, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко, хорунжий Григорій Карпович) у 1676 р. у Батурині присягали: полковник піхотний Гнат Кальницький, ніжинський полковий осавул Хома Гнилозубов, сотник батуринський Ярема Андрійович, отаман городовий батуринський Федір Белик та військові товариші Іван Мазепа, Іван Васильович Ломиковський, Яків Прокопович Павловський, Василь Михайлович Іскрицький, Іван Бистрановський, Павло Апостол та Тиміш Гудим (?) [2, с. 195 -196]. Після них присягнули військові канцеляристи Іван Скоропадський, Іван Дорошевич, Василь Романович, Григорій Кротневич та Василь Чуйкевич. Отже, в Батурині присягнули 7 військових товаришів, вірогідно, належних до столичного Ніжинського полку.

Неурядова старшина у вигляді військового товариства виокремлена у присяжних списках Чернігівського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Прилуцького й Стародубського полків. У полках Ніжинському, Лубенському та Київському неурядова старшина не вписана взагалі. У Ніжинському полку є реєстр рядового товариства Батуринської і Глухівської сотень, подекуди, окрім сотників і городових отаманів, згадані курінні отамани. У двох інших, Лубенському і Київському, дуже короткі списки: полкова старшина, сотники і городові отамани. Видається, що повнота списку і схема запису залежали від писаря, який фіксував присягу.

Виділяється із загалу Переяславський полк, єдиний з усіх, де присяжні списки повні, включно з рядовими козаками. У списку три блоки: полкова старшина, сотники з курінними отаманами й товариством сотень і окремий список нерозділених на сотні всіх козаків полку. Аналіз реєстру дозволяє припустити, що неурядова старшина полку міститься серед значного товариства сотень. Проте окремого, як в інших полках, списку військового товариства тут немає [2, с. 293 зв - 297 зв].

Особливу увагу варто звернути на запис неурядової старшини у Полтавському та Гадяцькому полках. Терміни та схема присяги вказують, що в цих сусідніх південних полках записи вів один і той же писар. Тільки тут і лише цього року зустрічаємо термін «верстове товариство». Аналіз списку цих «верстових» товаришів однозначно вказує, що це військові товариші Полтавського і Гадяцького полків [2, с.314зв.-315, 323-324]. Назва «верстові» могла з'явитися з курйозного нерозуміння писарем-росіянином козацьких термінів. Менш вірогідною виглядає версія існування у цих полках окремої назви для неурядової старшини.

Завершується присяжна книга 1676 р. записом усього Канівського полку* включно з міщанами; реєстром Чернігівського полку в поході до Канева; присягою

* Старшина полку у 1676 р.: полковник Іван Гурський, Логвин Бутко, обозний полковий, Кузьма Трусчин (?), суддя полковий, Давид Пушкаренко, отаман городовий, Степан Симонов, осавул полковий, Михайло Булавка, писар полковий, Янко Михайленко, хорунжий полковий, Федір Мартинович, писар міський, Роман Семенча, довбиш полковий, Матвій Стародуб, сотник полковий, Михайло Харлан, сотник, Яків Мисера (?), сотник, Прохор Шинкаренко, сотник, Пилип Ринда, сотник, Данило [Р...овський], сотник [2, с.351].

комонного полку Федора Мовчана та кошового Івана Сірка з курінними отаманами запорозькими [2, с.349-362, 468зв.].

Присяга на вірність царю Петру Олексійовичу (липень (?) 1682 р.) записана в книзі обсягом 693 арк. Судячи з назви, «Малоросійська о приводе к присяге в верности овосприятія Всероссийского престола Его Императорскаго Величества Гдря Петра Великого гетмана и старшини і всего Войска Запоросжкого і реентам і стрельцам і всяким ратних людей» – це пізніша копія присяжної книги (не раніше 20-х років XVIII ст.), адже у 1682 р. Петро не був імператором і мав ще співправителя Івана Олексійовича. Особливість документа полягає також у тому, що з 412 аркуша починається повторний запис присяги всіх полків, який мало збігається з початковим. Початок книги (перші 10 аркушів) утрачено, тому ще один запис присяги гетьмана і генеральної старшини стає особливо важливим. Утім, порядок переліку полків у двох частинах різний, інформативність двох записів одного й того ж полку також відрізняється. Причому один полк детальніше представлений у першій частині, а інший – у другій. Гадяцький полк у другій частині книги взагалі відсутній.

У 1682 р. у Батурині з гетьманом і генеральною старшиною¹ присягали військові товариші Михайло Вуяхевич, Іван Васильович Ломиковський, Іван Павловський, Дмитро Чечель, Григорій Пашковський, Андрій Михайловський, Захар Щербина, Іван Цеханський, Іван Дубенський, Іван Добранський, підписався за частину з них Григорій Богдановський [3, с.412-413зв].

Неурядова старшина у присязі 1682 р. представлена у полках Переяславському, Київському², Чернігівському, Стародубському, Полтавському і Прилуцькому. У Ніжинському присягнули Марко Іванович Борсук, Тиміш Іванович Борсук, Іван Жданенко [3, с.439 зв, 532 зв]. У Гадяцькому полку фіксуються лише військові товариші Іван Рутковський та Мисько Ващенко, які підписувалися за неписьменних [3, с.545, 554]. У полках Лубенському і Миргородському неурядова старшина не записана. Порівняно з попередньою присягою загальна кількість неурядової старшини Гетьманщини зменшилася (164 → 144). Чомусь не вписано військових товаришів Гадяцького і Миргородського полків, у яких неурядова старшина присягала у 1676 р. Малозрозуміла ситуація зі столичним Ніжинським полком. Знову-таки можна припустити, що військові товариші, які присягали з гетьманом у Батурині, це військове товариство Ніжинського полку. Найскладніше з Лубенським полком, в якому в обох присягах другої половини XVII ст. не фіксується військове товариство, хоча немає сумніву в його існуванні в цей період.

Козаків і міщан у присязі 1682 р. вписано епізодично. В одних сотнях є рядове товариство і міщани, в інших немає. Доволі повні списки козаків, які присягнули у Прилуцькому, Лубенському, Миргородському (в 2-ій частині), Гадяцькому, частково у Чернігівському полках, і традиційно повні козацькі списки Батуринської і Глухівської сотень Ніжинського полку.

Отже, у другій половині XVII ст. поступово викристалізовується неурядова старшина у вигляді військового товариства. Цей процес, як засвідчують терміни, вжиті у присягах XVII ст., активно відбувався на теренах усіх полків, а за чисельністю товариства 1676 р. виділяються Прилуцький (45), Гадяцький (51) і Полтавський (25) полки. У 1682 р. вирізняються Прилуцький (38), Стародубський (28), Чернігівський (25) та Переяславський (25) (див. таблицю).

Варто детальніше розглянути два аспекти становлення неурядової старшини – чисельність і спосіб називання у полках.

¹ Знову першим присягав гетьманіч Григорій Іванович, за ним генеральний обозний Петро Забіла, генеральний суддя Іван Домонтович, генеральний писар Сава Прокопович, генеральний хорунжий Стефан Забіла, генеральний бунчужний Костянтин Іванович, осавул перший генеральний Іван Мазепа, осавул другий генеральний Михайло Миклашевський та писар судів генеральних Андрій Васильович. За ними присягали сотник батуринський Ярема Андрійович і сотенна старшина, піхотний полковник Петро Кожуховський і далі військові товариші.

Військові товариші Київського полку 1682 р.: Андрій Тимофійович Волошин, Константій Федорович, Андрій Сремеевич, Іван Петрович Бутрим, Антон Лаврененко, Михайло Степанович, Андрій Левицький [3, арк.191 зв., 420]

Чисельність неурядової старшини у полках за присягами 1676 і 1682 рр. не відповідає реальній кількості цієї категорії старшини у той період. У тих полках, де значне товариство не фіксується, воно все ж існувало, а значить, військових товаришів було більше, ніж бачимо у присягах. Про це свідчить і стандартний початок присяжного листа в усіх полках: «Запис полку [...] полковник [...] и вся того полку [...] старшина и посполство и войсковие товарищи ...» [2, с.335, 344]

Чому не присягали або чому не вписані окремо – то інше питання. В одних полках, як то в Київському і Лубенському в 1676 р., за всіх присягнула урядова старшина, і писар використав коротку форму запису. У Переяславі, де присягнув весь полк, значних від рядових відділили, але не розділили товаришів полку і товаришів сотень. Для полчан у 1676 р. статус кожного козака був очевидний, тому окремий запис військового товариства відсутній. Всього присягнуло у 1676 р. 248 осіб об'єданого товариства Переяславського полку [2, с.294-296]. З них у двох полкових сотнях 135 та в інших – 113 товаришів (виключаючи сотників, городових і курінних отаманів та хорунжих). Скільки з 248 значних козаків були значними товаришами полку, можемо лише гадати. Причому в усіх сотнях серед товаришів бачимо кількох колишніх сотників, що є ознакою належності до військового товариства. На жаль, маючи лише Переяславський полк, повністю внесений у присяжну книгу 1676 р., і в кількох полках записаних товаришів сотень, можемо робити лише попередні висновки.

Аналіз списків військових товаришів за вказаний рік наштовхує на думку, що в окремі списки винесена верхівка неурядової старшини, так зване «значне військо товариство». Адже, як військові товариші, які присягали з гетьманом, так і значна частина в інших полках раніше посідали не лише уряди сотників і полковників, а й генеральні. Утім, це також може свідчити, що в цей час обидва терміни «значне військо товариство» і «військове товариство» були синонімами. Очевидно також, що у 1676 р. від рядових козаків формально відділені значні товариші сотень, а останні вже відділені від військових товаришів.

Варто окремо наголосити на записі неурядової старшини XVII ст. у полках. Усі військові товариші 1676 і 1682 рр., часто відомі нам з інших документів як значні військові товариші, в присягах фіксуються у конкретних полках. У документах іншого типу не завжди зустрічається інформація, з якого конкретно полку той чи інший значний військовий товариш. Проте немає сумніву в їх полковій територіальній належності. В той час не бачили потреби наголошувати на загальновідомих речах. З іншого боку, прив'язка до полку зовсім не свідчить про їх підпорядкування полковнику.

У період, коли переважає традиція, а форми ще не усталилися, в кожному полку товариство фіксувалось і називалося з певними відмінами. У присязі 1676 р. вжито терміни «військове товариство», «товариство військо значне», «товариші полку», «значні люди полкові». Через шість років у присязі вживаються терміни: «старинное товариство полковое» або «товариство значнейшее старинное полку», «товариство значнейшее» [3, с.422, 497]. Щодо конкретної особи у 1676 р. застосовано терміни «товариш полку», «товариш полковий» і «товариш військовий». У 1682 р. назви різноманітніші. Переважає термін «військовий товариш», вживаються також «товариш полку», «значний товариш полку», «товариш значний військовий», «товариш стародубський (або полтавський)», «товариш ровний військовий», «товариш значний сотні» [3, с.243зв., 259, 420]. Крім останнього терміну, всі інші позначали одну й ту ж категорію – військового товариша певного полку.

У 1682 р. в Стародубському полку присягали 17 товаришів, які в першій частині справи записані як «значний товариш полку», а у другій, повторній частині, як «товариш значний військовий» [3, с.242зв, 463]. Це також засвідчує відсутність на той момент різниці між цими термінами. Нижче в присяжному списку записано 10 товаришів стародубських. Вони відрізняються за статусом від значних товаришів полку, ймовірно, це товариші сотні. Цей реєстр завершує Петро Романовський,

значний товариш «и иншее старшее именное товариство притомное [...] на тот час будучое». [3, с.243]. Часте на той час згадування у джерелах форми «старше і менше товариство» може трактуватися двоюко. Перше більш загальне: старше – урядова старшина і військове товариство, а менше – рядове козацтво витікає з традиційного називання козацького загалу «військовим товариством». Наприклад, один із традиційних зворотів присяги 1682 р. «...отаман городовий и все той сотне отаманя куренные и значное все той сотне и меншее товариства которие обещали и крест целовали» меншим називає рядових козаків [3, с.258]. Інше трактування «старшого і меншого товариства» пов'язане виключно з неурядовою старшиною, в середовищі якої поступово розрізняються товариш сотні і військовий товариш, а потім протягом кількох десятиліть триває структуризація вказаного інституту.

Така кількість назв неурядової старшини засвідчує неусталеність термінів у козацькій традиції на початку 80-х років XVII ст. Поступово відбувається становлення не лише інституції, а й її назви. Вже в кінці 80-х років спостерігаємо ускладнення структури неурядової старшини. З одного боку, воно проявилось у чіткішому поділі військового товариства на «значних старших» і «військових молодших» (приклад цього – супровід гетьмана Мазепи до Москви у 1689 р., в якому було 9 значних військових товаришів «старших» та 16 військових товаришів «молодших») [6, с. 33]. З іншого – з'являються згадки про взяття під гетьманський знак окремих осіб.

Час появи взятих під бунчук товаришів вимагає додаткового дослідження. Проблема залишається дискусійною, адже ще Л.Окіншевич, на якого некритично посилаються у цьому питанні сучасні дослідники, сам дуже правильно поставив під сумнів автентичність кількох універсалів І. Мазепи про взяття під бунчук [7, с.27, 191]. При уважному прочитанні монографії Л.Окіншевича впадає у вічі ряд його власних застерег. Найголовніша стосується того, що всі відомі ранні універсали про прийняття під протекцію чи бунчук є копіями. Тому ставитися до них треба обережно й уважно аналізувати мовні звороти документа. Аналізуючи універсал 1685 р. І. Самойловича, один із перших про гетьманську оборону і взяття під рейментарський знак, батьку і сину Левенцям, Л.Окіншевич звертає увагу на те, що новини ні у взятті під оборону, ні у походах під бунчуком немає, бо «так робилося здавна» [7, с.24-25]. Автор робить висновок, що здавна «...є ціла категорія, ціла група значного товариства, що має спеціальну гетьманську «оборону», що ходить в походи під бунчуком», а потім всупереч наступним власним твердженням поширює на неї назву бунчукові [7, с.25]. Взяття під оборону не означало, що особа ставала бунчуковим товаришем у пізнішому значенні цього терміну. Адже ця частина неурядової старшини, як правильно зауважив і Л.Окіншевич, з'являється з частини значного військового товариства трохи пізніше. Перші документи, де фіксується назва «бунчуковий товариш», у Окіншевича датовані 1698-1699 рр. А у попередніх мова йде про значних військових, на яких автор гіпотетично вказує як на ймовірних бунчукових товаришів [7, с.25-27].

Деякі дослідники безпідставно називають період гетьманування І. Самойловича початком формування бунчукового товариства [17, с.57]. Кількість бунчукових товаришів навіть за гетьманування І. Мазепи була незначною, і вказана категорія поступалася за впливом значним військовим товаришам. Проте поява поділу на старших і менших, а також категорії бунчукових якраз і засвідчує активні процеси структуризації неурядової старшини.

Це стосується і виокремлення значкового товариства. Ситуація в історіографії проблеми ідентична вже розглянутій стосовно бунчукового товариства, коли на основі окремих нечисленних прикладів зроблено узагальнюючі висновки, що неурядова старшина вже «...наприкінці 80-х рр. XVII ст. – на початку XVIII ст., була визнана та юридично оформлена державою у вигляді трьох основних привілейованих соціальних груп – «бунчукового товариства», «значкового товариства» та «військового товариства» [17, с.58, 62]. При цьому між термінами «значний» і «значковий» дослідники непрофесійно ставлять знак рівності.

Матеріали присяг 1676 і 1682 рр. разом з іншими джерелами підводять до висновку, що товариш полку і військовий товариш на той час – синоніми і

найчастіше вживані терміни на позначення всієї неурядової старшини XVII ст. Термінами «значний військовий» і «військовий товариш» називається одна і та ж особа в довільній хронологічній послідовності. Час виділення значкового товариства з частини товаришів полку та значних товаришів сотень відсувається до початку XVIII ст. Тобто порівняння, яке часто роблять дослідники слідом за Л. Окіншевичем між термінами «товариш полку» і «значковий товариш», навіть для 90-х років XVII ст., не кажучи вже про 70-і, виглядає необґрунтованим [7, с.28-31]. Зміст одного й того ж поняття, наприклад, «значне товариство полкове», дуже відрізняється залежно від періоду. У 70-90-х роках XVII ст. – це верхівка неурядової старшини, в 10-20-х роках XVIII ст. – значкове товариство конкретного полку, тобто найнижча ланка неурядової старшини.

Утім, уже присяга 1718 р. царевичу Петру Петровичу показує реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. Присягу козацькі полки, за наказом Петра Олексійовича, склали у лютому 1718 р. вже після арешту старшого сина Петра Олексія. У Російському державному архіві давніх актів з присяг 1718 р. сформовано окремих фонд (№140), що вміщує 60 справ. Це присяги дипломатів, військових у різних країнах, а також присяги гетьмана і старшини в Москві, десяти козацьких полків, окремо охочеконних полків, а також козаків і старшини в походах [4].

На початку кожної книги вкладали окремі листки з надрукованими присягами, під якими підписувалися від однієї до кількох десятків осіб. У чистовому списку спершу розміщені імена священників, потім полкової старшини, значкового і бунчукового товариства. Основну частину книг становлять поіменні списки козацького товариства і посполитих, записаних у містах і селах куренями. Якість записів залежала від писаря, тому вони різняться в полках і сотнях.

Усі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових і значкових товаришів написані різним чорнилом і почерком. На сторінці часто перемешані чорне і коричневе чорнило, що вказує на тривалість складання присяги. У Ніжинському (1), Переяславському (1) і Стародубському (6) полках кілька товаришів підписалися польською мовою, причому імена одного значкового з Переяслава та одного із Стародуба не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Мосімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Єжи Олексійович Новицький [8,с.141; 9,с.28; 10,с.95,98]. Більшість бунчукових чи знатних військових товаришів були письменними. А от у значковому товаристві значна частина писати не вміла. У присязі 1718 р. писарі розділяли реєстр значкових на письменних і неписьменних. Уперше маємо документ, у якому така увага звертається на рівень освіти неурядової старшини. Це дає можливість підрахувати відсоток освіченого значкового товариства у частині полків Гетьманщини станом на 1718 р. Маємо відповідні дані по полках Гадяцькому (письменних 23, неписьменних 17), Стародубському (60/28) і Чернігівському (17/19) [11,с.33-34; 10,с.94-95; 12,с.70-71]. Усього у вказаних полках було 164 значкових товариші, з них 100 письменних, що становить 61%. Звісно, вибірка по трьох полках не може поширюватися на всю Гетьманщину. У двох полках бачимо приблизно рівний поділ товаришів у питанні освіти. Стародубський полк, в якому виявились освіченими 68% значкового товариства, становить виняток, що пояснюється проживанням тут великої кількості традиційно освіченої шляхти. Особливістю списку за 1718 р. є також вказівка в частині полків на місце проживання товаришів.

Списки неурядової старшини з окремих листків і загальні чистові в основному збігаються. Інколи в одній із частин міститься додаткова інформація, наприклад, ім'я батька, яке не згадується в іншій. Відрізняються ці початкові і кінцеві списки лише у Ніжинському полку, де у загальному списку товариші записані як військові, а на окремих присяжних листках вони себе власноруч записали як значкові [13, с.16, 34]. Були випадки й іншого плану. Товариш в списку військовий, а на

окремому присяжному листку себе назвав бунчуковим [8, с.47]. У більшості полків неурядова старшина вписана компактно після полкової. Виняток становлять полки Ніжинський (неурядова старшина присягала в Ніжині, Глухові, Воронежі) та Стародубський (присягали у Стародубі і Новгородку).

Отже, у 1718 р. прослідковується цілком усталений поділ на бунчукових і значкових товаришів. Виняток складали Ніжинський, Переяславський, Миргородський і Полтавський полки. У Переяславському і Миргородському полках бунчукові товариші відсутні. Натомість бачимо старі звання значних військових і військових товаришів, які присягали з полковником і полковою старшиною [9, с.33; 14, с.23]. У Полтавському полку домінував новий поділ на бунчукових і значкових, але є й один військовий товариш, записаний зі значковими [15, с.16]. Осібно виділяється столичний полк.

Особлива ситуація у Ніжинському полку пояснюється його великою територією і наявністю двох центрів: столиці і полкового міста. Причому так було здавна, бо й Батурин знаходився на території цього ж полку. Те, що існували два полюси влади, засвідчує й сама присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу. Присяга Ніжинського полку – в дві [8, 13]. Одна складена у Ніжині, інша – у Глухові. Ніжинська частина включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини і населення сотень навколо полкового міста. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші і товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, яка проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Воронежської, Коропівської, Новомлинської, Конотопської, Батуринської).

У столиці присягала старовинна частина неурядової старшини. Вони вписувались як «товариші Війська Запорозького», «знатні військові товариші» чи «знатні товариші бунчукові». Були серед них і товариші, які чітко визначали себе бунчуковими. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже домінуючий поділ, лише на дві частини неурядової старшини. Лише у присязі Глухова і засеймських сотень неможливо визначити, до якого розряду (бунчукових, значкових чи до старих військових) віднести товаришів, записаних як військових. Складність полягає в тому, що проблему створили писарі. У самому Ніжині військових товаришів вдалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в таблицю. Про більшість точних даних немає. Вірогідно, більшість з них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Отже, перехідний період до нового поділу неурядової старшини майже завершився, і це остання присяга, в якій бачимо старі звання. У 1732 р. вже залишаться лише дві категорії неурядової старшини.

Таблиця №1. Кількість неурядової старшини у полках за присягами XVII-XVIII ст.

Полки/роки	1676	1682	1718	1732
З гетьманом	7 (Батурин)	10 (Батурин)	7 з.в.т., 2 в.т., 4 б.т., Москва	27 б.т. (Глухів)
Стародубський	9	18	32 б.т., 88 з.т.	51 б.т. 178 з.т.
Чернігівський	15	25	18 б.т., 36 з.т.	32 б.т., 60 з.т.
Ніжинський	-	3	7 з.в.т., 14 б.т., 38 в.т., 19 з.т.	38 б.т., 53 з.т.
Київський	-	7	2 б.т., 7 з.т.	18 б.т., 56 з.т.
Переяславський	-	25	13 в.т., 5 в.т., 31 з.т.	8 б.т., 64 з.т.
Прилуцький	45	38	7 в.т. 28 з.т.	16 б.т. 85 з.т.
Гадяцький	51	2	10 б.т., 40 з.т.	10 б.т., 80 з.т.

Лубенський	-	-	8 б.т., 39 з.т.	20 б.т., 101 з.т.
Миргородський	12	-	3 в.т., 9 з.т.	1 б.т., 26 з.т.
Полтавський	25	6	2 б.т., 1 в.т., 31 з.т.	5 б.т., 52 з.т.
всього	164	134/144	з.в.т.-15, в.т.-56 б.т.-90, з.т.-328	226 б.т., 755 з.т.

Частина старшини присягала у лютому 1718 р. разом з гетьманом у Москві* [16, с.1-2 зв.]. Серед них були 7 значних військових, 2 військові, 4 бунчукові і 4 значкові товариші. У зведеній таблиці значкові внесені у полки, а інші категорії вписано окремо.

Загалом між 1718 та 1732 рр. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення як значкового (328→755), так і бунчукового товариства (90→226). Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Якщо у 1718 р. для родини вистачало визнання статусу і впливу в полку поза званнями або запису як значкового чи бунчукового товариша одного з членів родини, то після реформ, що у 1723 р. розпочав Петро I руками I Малоросійської колегії, внесення у реєстри узаконювало традиційний статус. Намагаючись його зберегти, представники старовинних шляхетських і козацьких родин поспішили записатися в компути. Ще одним фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства у 1727 р. У 1732 р. разом з гетьманом і генеральною старшиною у Глухові присягали 27 бунчукових товаришів (див. додаток 2).

Результатом описаних вище процесів стала величезна кількість значкових товаришів у кількох полках. Зокрема у Стародубському – 178 з. т. (проти 88 у 1718), у Лубенському – 101 (39), у Прилуцькому – 85 (28), у Гадяцькому – 80 (40), у Київському – 56 (7 у 1718 р.)**.

Присяга 1732 р. міститься в одній великій книзі на 880 аркушах і включає всі полки. Документ гарно збережено, а професійність писаря, який вів записи, значно полегшує працю істориків. Книга містить додаткові відомості у вигляді зведених таблиць по всіх полках. Присяга сформована за стандартом ревізій, які щорічно проводились у Гетьманщині. У зведених таблицях число неурядової старшини суттєво різняться: бунчукові – від 196 до 202, значкові – від 717 до 737. Власний підрахунок дав такі цифри: 226 бунчукових та 755 значкових товаришів. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула разом з усіма. Тобто загальна чисельність мала бути ще вищою.

*Семен Савич, писар генеральний, Павло Полуботок, полковник чернігівський, Михайло Милорадович, полковник гадяцький, Андрій Маркович, полковник лубенський, Роман Борохович, товариш бунчуковий, Семен Лизогуб, товариш бунчуковий, Дмитро Володковський, старший канцелярист військовий, Яків Маркович, товариш військовий, Андрій Кондзеровський, знатний товариш військовий, Іван Федорович, сотник королівський, Стефан Савицький, писар полковий лубенський, Захар Прокопович, двору гетьманського слуга, Йосип Гаврилович, канцелярист військовий, Іван Несторович, канцелярист військовий, Іван Бутенко, писар полковий чернігівський, Александр Сакович, конюший гетьманський, Петро Чернецький, товариш полку Лубенського, Василь Покотило, [...] гетьманських, Остап Тарасович, канцелярист військовий, Андрій Литвишко, товариш значковий полку Лубенського, Лук'ян Якович, товариш полку Гадяцького, Герасим Григорович Підвисоцький, товариш сотні короповської (за Антипа сотника), Василь Танський, полковник, Григорій Іваненко, полковник, Яків Лизогуб, бунчучний генеральний, Андріаш Димитрович, полковник охочекомонний, Данило Кутневський, знатний товариш війська Запорозького, Григорій Жоравко, знатний товариш війська Запорозького, Федір Савич, знатний товариш війська Запорозького, Іван Маркович, сотник полковий прилуцький, Михайло Скоропадський, знатний товариш війська Запорозького, Іван Лизогуб, бунчужного генерального син, Петро Войцехович, сотник полку Чернігівського седневський, Федір Мавольський, канцелярист Війська Запорозького, Андрій Маркович, товариш військовий війська Запорозького, Григорій Томашовський, канцелярист військовий, Андрей Трошинський, канцелярист військовий, Парфен Пекалицький, знатний товариш військовий, Данило Забіла, товариш бунчуковий, Стефан Политович, дворянин двору рейментарського, Яків Сехорський, поковий двору рейментарського, Федір Чуйкевич, канцелярист суду військового генерального, Василь Казанович, слуга двору рейментарського, Іван Гулевич, слуга пана полковника чернігівського, Василь Григорович, слуга гетьманський, Федір Пучковський, товариш полку Ніжинського, Михайло [...] слуга гетьманський, Леонтій Лашинський, знатний товариш військовий Прилуцького полку, Федір Данилович, слуга полковника чернігівського, Дем'ян Бутович, товариш бунчуковий..

** Дані по інших полках дивись у таблиці.

Отже, за чотирнадцять років з 1718 р. чисельність товариства зросла більш ніж удвічі. Не дивно, що не забарилася й реакція імперської влади. І у 1734 р. з'явився знаменитий указ імператриці Анни Іоанівни про обмеження числа значкових у полках до 30-50 товаришів. Зменшити кількість товариства до норми закону вдалося не в усіх полках. На цей процес впливали різноманітні чинники [18].

Після смерті гетьмана Д. Апостола остаточно юридично визначається становище неурядової старшини. Бунчукові й значкові товариші отримують обов'язкові універсали та патенти на звання і записуються у відповідні компути. Колишні значні військові й військові товариші, які раніше записувалися і служили поруч з бунчуковими, в середині 30-х отримують звання бунчукового або значкового товариша. Еволюція неурядової старшини завершується в 40-х роках, коли з'являється середня ланка неурядової старшини XVIII ст. – військове товариство [19]. Наступна присяга 1741-1742 рр. імператриці Єлизаветі Петрівні фіксує всі три категорії неурядової старшини Гетьманщини.

Додаток 1.

[1676]

[2, арк.196-197]

Товариство сотне Батуриной

Семен Половец, Роман Артемович, Микола Бакуринский, Гордей Великощкий, Іван Кучинский, Охрем Крищенко, Микола Охремович, Прокоп Соловей. Юрко Радченко, Андрей Васи́лієвич, Артем Трохимович Кондрат Захариевич, Юско Самойлович, Хилко Власович, Іван Сухина, Ярема Роговник, Данило Харавченко, Іван Шадура, Василь Андреевич, Олексій Бобренко, Іван Чуприна, Семен Шпоренко, Василь Юрський, Роман Проценко, Данило Ярмоленко, Кондрат Хеведченко, Іван Марченко, Марко Хидкевич, Ігнат Парпура, Стефан Юрченко, Матвей Ющенко, Антон Опанасенко, Павел Белоноженко, Конон Недузенко, Денис Гажела, Роман Якувенко, Клим Петренко, Андрей Середенко, Денис Даниленко, Василь Лаврененко, Іван Семеренченко, Сенец Ситниченко, Іван Левченко, Логвин Коваленко, Іван Велитченко, Конон Коломійченко, Левко Подсудченко, Самойло Хвиренко, Миско Кривошиєнко, Стефан Пархоменко, Тимош Скаченко, Яков Водопянко, Демян Левоненко, Яков Грищенко, Гараско Нестеренко, Дмитро Нестеренко, Петро Козарченко, Улас Грищенко, Мартин Злидений, Стефан Кашпоренко, Опанас Демиденко, Ничипор Бутенко, Дмитро Охременко, Юско Ковердяченко, Іван Олезаревич, Яско Хрипченко, Іліаш Супруненко, Василь Костенко, Васко Гартований, Матвій Васкович, Терешко Гапоненко, Олехвир Каложненко, Іван Калеченко, Карп Тобаленко, Ігнат Бабак, Михайло Москаленко, Іван Лукаєнко, Левко Бумаженко, Устим Яценко, Прокоп Харитоненко, Тимко Ковал, Іван Рачипин, Левко Середенко, Омелко Лофченко, Семен Фескуненко, Ілля Горкавенко, Олексій Ігнатенко, Нестор Клименко, Хведько Павлович, Іван Пашенько

Додаток 2.

[1732]

[5, арк.57зв.]

Список бунчукових товаришів, які присягали в Глухові

Семен Лизогуб	Михайло Скоропадський
Федір Чуйкевич	Дем'ян Туранський
Андрій Лизогуб	Петро Валкевич
Стефан Миклашевський	Яків Маркович
Федір Савич	Яків Карпека
Матвій Жураковський	Андрій Кондзеровський
Григорій Гамалія	Василь Уманець

Петро Іскрицький
Філіп Борзаковський
Петро Горленко
Петраши
Федір Грушинський
Лука Маркович
Яків Оболонський

Іван Філіповський
Афанасій Дорофійович
Іван Костенецький
Михайло Банен
Павло Ломиковський
Іван Маркович

1. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. // Упорядники о. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – 349 с.; Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Харьков, 2010. – 144 с.

2. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.42. – 789 арк.

3. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.54. – 693 арк.

4. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 48.

5. РДАДА. – Ф.248. – Спр.8250 – 881 арк.

6. Костомаров Н. О. Мазепа и мазепинцы / Н. Костомаров. – СПб., 1905. – 216 с.

7. Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

8. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.24. – 262 арк.

9. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.28. – 249 арк.

10. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.34. – 279 арк.

11. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.32. – 174 арк.

12. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.48. – 258 арк.

13. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.27. – 166 арк.

14. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.33. – 236 арк.

15. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.29. – 309 арк.

16. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23. – 55 арк.

17. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. // Дисертація на зд. наук. ст. к. ю. н. – Одеса, 2009.

18. Кривошея І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Книга 1. Том 19. – К., 2009. – С.271-283.

19. Кривошея І. І. Військово товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010 – №2-3. – С.124-136.

Анализируются присяги XVII-XVIII вв. как источник истории неурядовой старшины Гетманщины. Рассматриваются два аспекта становления неурядовой старшины – численность и терминология.

Ключевые слова: присяга, неурядовая старшина, значный войсковой товарищ, бунчуковый товарищ, значковой товарищ.

The Oaths of Allegiance of XVII-XVIII as a historic source of Hetmanate neuradova starshyna are being analysed. Two neuradova starshyna formation aspects, a number of members and terminology are being examined.

Key words: Oath of Allegiance, neuradova starshyna, bunchukovy comrade, znachkovy comrade.